

Тема 1. МОРФОЛОГІЯ ЯК РОЗДІЛ ГРАМАТИКИ

1. Граматика української мови як учення про її морфологічну і синтаксичну будову. Розділи граматики – морфологія і синтаксис.
2. Основні поняття граматики. Граматичне значення слів та його відношення до лексичного. Засоби вираження граматичних значень.
3. Граматична форма слова. Синтетичні, аналітичні та аналітично-синтетичні форми слів в українській мові.
4. Граматична категорія. Система граматичних категорій в українській мові. Лексико-граматичні категорії.
5. Предмет і завдання морфології, її зв'язок із іншими розділами мовознавства.
5. Історія вчення про частини мови, принципи їх виділення.
6. Процеси граматичної транспозиції в системі частин мови.

Література

1. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / За ред. І.К.Білодіда. – К., 1969.
2. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. Граматика укр. мови / І.Вихованець, К.Городенська; За ред. І.Вихованця. – К.: Унів. Вид-во „Пультсари”, 2004.
3. Сучасна українська літературна мова: Підручник / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища школа, 1994.
4. Горпинич В.О. Українська морфологія. – Дніпропетровськ: ДДУ, 2000.
5. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія. – К.: Либідь, 1993.
6. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988.
7. Загнітко А.П. Теоретична граматика української мови. – Морфологія. – Донецьк: донДУ, 1996.

Додаткова література:

1. Питання граматичної будови української мови. – К., 1979.
2. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий. – Л., 1976.
3. Ковалик І.І. Про лінгвальні категорії, їх властивості і види // Мовознавство. – 1980. - № 5.
4. Алпатов В.М. О разных подходах к выделению частей речи // Вопросы языкознания. – 1986. - № 4.
5. Гаркавец А.Н. О критериях деления слов на части речи // Укр. Мовознавство. – 1987. – Вип. 10.
6. Мукан Г.М. Перехідні явища в системі частин мови // Укр. мова і літ. в шк. – 1976. - № 11.
7. Карпенко Ю.О. Ще раз про критерії виділення частин мови // Мовознавство. – 2001. - № 3.

8. Жовтобрюх М.А. Система частин мови в українській лінгвістичній традиції. – Мовознавство. – 1993. - № 3.

1. Граматика української мови як учення про її морфологічну і синтаксичну будову. Розділи граматики – морфологія і синтаксис.

Термін бере початок від давньогрецького *gramatike*, що у свою чергу є похідним від слова *gramma* – літера, або написання (письмове мистецтво).

В античні часи граматика була прикладною дисципліною, яка допомагала виробляти навички правильного письма. Отже первісно граматика – це техніка читати і писати букви.

У сучасному мовознавстві термін “граматика” вживається у двох значеннях:

1)граматика – сама будова мови з властивими їй закономірностями творення форм слів і поєднання їх в межах речень різної структури, тобто система морфологічних категорій і форм, синтаксичних категорій і конструкцій. Г. у цьому плані є структурною основою мови, без якої не можуть утворюватися слова, словосполучення і речення, тобто без якої немає мови.

2) граматика – лінгвістична дисципліна, об’єктом дослідження якої є закономірності будови мови. Отже, об’єктом граматики є структура, будова слів, словосполучень, тексту, тобто будова мовних одиниць, їх моделей і схем.

Завдання граматики:

- 1) описати граматичну структуру слів та їх творення;
- 2) описати закономірності зміни слів різних частин мови;
- 3) описати закономірності поєднування слів одного з одним.

Як мовознавча дисципліна граматика у свою чергу поділяється на два розділи:

- морфологія;
- синтаксис.

Морфологія вивчає зміну форми слів, синтаксис – закономірності поєднання слів у словосполученні і в реченні.

Термін морфологія також грецького походження, де *morfe* – форма, *logos* – вчення, слово.

Виник термін “морфологія” у ХІХст. і використовувався спочатку у природознавстві.

У науковий обіг термін “морфологія” був уведений німецьким поетом Йоганом Вольфгангом Гете, який виявляв значний інтерес до вивчення і опису рослинного світу. Пізніше термін став вживатися і в мовознавстві.

Як і граматика, морфологія вживається у двох значеннях:

- 1)морфологія – система форм слова;
- 2)морфологія – вчення про систему форм словозміни.

Основна *одиниця* морфології – *слово* і, зокрема, зміни слів як засіб вираження граматичних відношень, що безпосередньо не пов’язані з лексичним значенням.

Ручка

Фонетична структура слова [ру́чка] – 5 звуків, |ручка| – 5 фонем.

Лексичне значення слова:

1. Змениш., до рука (ручка дитини).
2. Частина предмета, за яку його держать або беруть рукою (ручка дверей, ручка ножа).
3. Прилад для писання (кулькова ручка).
4. Частина крісла, на яку спираються рукою.
5. Те саме, що гриф (у музичних інструментах).
6. Смуга покосу на один захват коси.

Словотвірне значення (співвідношення між лексичним значенням похідного і твірного слова):

1. Зменшено-пестливе до рука.
2. Те, за що тримаються або беруть рукою.
3. Прилад для писання, який тримають рукою.
4. Частина крісла, на яку спираються рукою.
5. Частина музичного інструмента, за яку беруться рукою.
6. Смуга покосу на один розмах руки, яка тримає косу.

Морфологічні значення: жіночий рід, однина, називний відмінок.

Синтаксичні значення (функції слів у реченні): виконує роль підмета.

2. Основні поняття граматики. Граматичне значення слів та його відношення до лексичного. Засоби вираження граматичних значень.

Основними поняттями граматики і морфології є:

- граматичне значення;
- граматична форма;
- граматична категорія.

Під граматичним розуміють значення, абстраговане в результаті протиставлення двох або кількох однотипних, постійно відтворюваних ознак великої кількості конкретних слів з властивими їм лексичними значеннями.

Граматичне значення – узагальнене значення граматичної одиниці (морфологічної, синтаксичної, словотвірної), яка має у мові регулярне (стандартне) вираження.

Лексичне значення виражається основою слова. Граматичне значення передається найчастіше закінченнями, рідше іншими засобами. Граматичні ж значення набагато ширші, абстрактніші від лексичних. Одне й те саме граматичне значення властиве не одному слову, як лексичне, а охоплює більші чи менші групи різних за своїм лексичним значенням слів: *дорога*,

сім'я, кімната, мати, зелень, книга, ручка, річка, береза, дочка, лисиця і т.д. (іменники жіночого роду); *дім, садок, батько, океан, водень, метал, хліб і т.д.* (іменники чоловічого роду); *іти, робити, читати, писати, думати, говорити* (дієслова недоконаного виду) тощо.

Однопланові граматичні значення об'єднуються в **граматичні категорії**: категорія роду, категорія числа, категорія відмінка; категорія способу, категорія часу тощо.

Різновиди граматичних значень за природою

синтаксичні (реляційні) – граматичні значення, які виникають унаслідок сполучуваності однієї граматичної одиниці з іншою: значення відмінків (*писати поезію, читати книгу, рахувати яблука* – знахідний відмінок зі значенням об'єкта; *їсти ложкою, писати ручкою, креслити олівцем* – орудний відмінок знаряддя дії);

несинтаксичні (референційні) – граматичне значення, яке формується в надрах слова чи іншої граматичної одиниці незалежно від зв'язку з іншими одиницями в реченні і відображає властивості предметів і явищ позамовної дійсності: значення числа (*яблуко, груша, слива* – однина; *яблука, груші, сливи* – множина), роду (*зошит, олівець, папір* – чоловічий рід; *книга, ручка, стаття* – жіночий рід), часу і т.д.

Несинтаксичними є словотвірні й морфологічні значення слів.

Різновиди граматичних значень за особливостями вираження

експліцитні (вираженими матеріально: *дорога* – закінчення *а* виражає значення жін. роду, однини, наз. відмінка);

імпліцитні (невираженими, прихованими: *зошит* – нульове закінчення виражає значення чол. роду, однини, наз. відмінка).

Формальні засоби вираження граматичних значень

- флексії (матеріально виражені й нульові): *дерев-о* (сер. рід, одн., наз. відмінок);
- афікси: суфікси, префікси, постфікси: *вичитати* – *вичитувати* (док. вид – недок. вид); *писати* – *написати* (док. вид);
- наголос: *ру́ки* (наз. відмінок множини) – *руки́* (род. однини), *вино́сити* (недок. вид) – *ві́носити* (док. вид);
- службові слова: *дорозі* (дав. відмінок) – *в дорозі* (місц. відм.); *писала* (мин. час) – *писала б* (умовний спосіб);

- чергування фонем: *вибирати – вибрати, носити – нести; руки – руці*;
- суплетивізм: *брати – взяти, я – мене*;
- порядок слів у реченні: *Ненависть заперечує любов; Любов заперечує ненависть*;
- синтаксичний зв'язок: *нове таксі – нові таксі*;
- інтонація: *Він пішов. Він пішов?*
- певний словопорядок: *пароплав тягне буксир; буксир тягне пароплав*; Інтерес породжує любов-Любов породжує інт
- редуплікація: повторення одного слова або однокореневих слів: *далекій – далекий; близько – близько (ступінь дії); рідний – рідний*; небо голубе-голубе (найвищий ступінь якості)
- інтонація: *Я бачив друзів-однокласників (однокласників – прикладка, різновид означення); Я бачив друзів, однокласників (додаток); Я бачив друзів однокласників (неузгоджене означення).* Я тобі, друже, говорю.
- синтаксичний зв'язок: *нове таксі (с.р.), наші таксі (мн.), люблю кіно (З.в.), не люблю кіно (Р.в.)*

Способи вираження граматичних значень

Синтетичний спосіб. Граматичне значення реалізується у межах морфологічного слова афіксальним засобами:

флексіями (дорога – закінчення виражає значення називного відмінка, однини і жіночого роду),

суфіксами (писатиму – суфікс -м- виражає значення майбутнього часу, ведмежаті - суфікс -ат- і закінчення -і передають значення давального відмінка, однини і середнього роду),

префіксами (намалювати – префікс на- виражає значення дієслівного доконаного виду),

інтерфіксами (землемір – інтерфікс -е- формує структуру складного слова).

Синтетичний спосіб вираження граматичного значення може супроводжуватися чергуванням фонем: *нога – нозі, вечір – вечора, куток – кутка.*

Аналітичний спосіб. Граматичне значення передає службове слово-морфема: говорила б (умовний спосіб), буду говорити (майбутній час), хай говорить (наказовий спосіб).

Аналітико-синтетичний спосіб. Граматичне значення виражене поєднанням синтетичних і аналітичних елементів: в дорозі, у книзі – значення місцевого відмінка реалізується за допомогою закінчення та прийменника.

Супрасегментний спосіб. Засобом розрізнення граматичних значень слугує наголос: голову́ (род. відмінок однини) і го́лови (наз. відмінок множини), вино́сити (недоконаний вид) і ві́носити (доконаний вид).

3. Граматична форма слова. Синтетичні, аналітичні та аналітично-синтетичні форми слів в українській мові.

Граматична форма – у традиційній граматиці цей термін має два значення: 1) мовні засоби, за допомогою яких виражається граматичне значення (засоби вираження граматичного значення): З.в слова книжка виражається з-м –у; 2) форма відмінюваних слів, або словоформа, тобто один із компонентів парадигми слова: студент, -а, -ові слово студент існує в чотирнадцяти формах. Отже, г.ф. - це видозміни одного й того ж слова, які відрізняються одна від одної тільки граматичним значенням.

Вияв слова у певній граматичній формі називається *словоформою*.

Між граматичною формою і граматичним значенням існує діалектичний зв'язок. Будь-яке граматичне значення виражається тією чи іншою граматичною формою і в той же час будь-яка граматична форма є носієм того чи іншого граматичного значення.

Сукупність граматичних (морфологічних) форм слова становить його *парадигму* (від гр. „приклад”, „зразок”) (відмінкова, родова, числа, часові, особові...).

Не всі слова мають граматичну форму. Не властива вона невідмінюваним іменникам, прислівникам, службовим словам, вигукам.

В українській мові існують такі граматичні форми, у морфології їх називають морфологічними:

1) **синтетичні** (прості): у них лексичне і граматичне значення передається однією лексемою: *ручка* – *ручкою*; *олівець* – *олівцями*; *пишу* – *напишу*;

2) **аналітичні** (складені): носієм лексичного значення є основний компонент, а носієм граматичного значення – допоміжний: *будемо подорожувати* (доп. – осн.); *більш серйозний* (ступеневість – основна ознака); *найбільш вагомий*; *писатиму-буду писати*, 3) **аналітично-синтетичні** (змішані): граматичне значення виражається частково формою основного

компонента, а частково – допоміжного: *співав би, знайшла б* (дієслово умовного способу); читав би, в аудиторії, на морі

4. Граматична категорія. Система граматичних категорій в українській мові. Лексико-граматичні категорії.

Морфологічна категорія – це одна з основних узагальнених характеристик певного розряду слів, яка проявляється в системі протиставлених один одному рядів морфологічних форм з тотожним значенням.

Граматична категорія – (автор терміна – О.О.Потебня) – узагальнене граматичне поняття, яке об'єднує ряд співвідносних граматичних значень, виражених певною системою граматичних форм.

Граматична категорія по відношенню до граматичного значення є поняттям загальним, а граматичне значення по відношенню до граматичної категорії – поняття часткове.

Граматична категорія ґрунтується на двох і більше граматичних значеннях: н-д: граматична категорія відмінка об'єднує в собі всі значення окремих відмінків; граматична категорія часу об'єднує значення усіх часових форм дієслова)

Отже, те чи інше граматичне значення є частковим виявом граматичної категорії. Серед граматичних категорій: граматичні категорії – морфологічні і граматичні категорії – синтаксичні.

До складу морфологічної категорії належить як мінімум два ряди граматичних форм (МГК числа – ряд множини, ряд однини) категорія роду – рядами форм чол., жін., сер. роду. *Т.ч до морфологічних належать іменникові категорії роду, числа, відмінка, істоти-неістоти, дієслівні категорії часу, категорія виду, особи. До синтаксичних належать прикметникові категорії роду, числа, відмінка, категорії стану дієслів. Не належать до граматичних категорій такі лексико-семантичні групи слів: збірні іменники, конкретні іменники, абстрактні, речовинні, прикметники якісні і відносні, особові і безособові дієслова, способи дієслівної дії, бо це не однотипні граматичні значення, вони не мають свого формального вираження. Їх називають лексико-граматичними розрядами слів*(Горпинич).

У сучасній українській літературній мові склалася система морфологічних граматичних категорій: роду, числа, відмінка, ступенів порівняння, особи, виду, часу, способу, стану...

Морфологічні категорії характерні для змінних частин мови.

Синтаксичні категорії – це такі граматичні категорії. Які виражають залежність одних граматичних форм від інших у реченні і тим самим визначають синтаксичну функцію слова.

СК іменника є відмінок, число, рід.

СК дієслова – особа і число.

У мові існує ряд категорій, які виражають переважно лексико-граматичне значення. Їх характерною особливістю є те, що вони передають певне лексичне значення за допомогою певних граматичних форм.

Це так звані семантико-граматичні категорії або лексико-граматичні категорії.

До них належать: категорії істот і неістот;
 категорії власних і загальних назв;
 категорії конкретності й абстрактності;
 категорії збірності, одиничності (в іменниках).

5. Предмет і завдання морфології, її зв'язок із іншими розділами мовознавства.

Поділ слів на частини мови (класифікація частин мови).

Усі слова української мови за граматичними ознаками поділяються на розряди (класи), які називаються *частинами мови* – це класи (групи) слів, які характеризуються: 1) єдністю категоріального значення, абстрагованого від лексичних значень (н-д, предметність у іменників, ознака предмета у прикметників, число у числівників, процесуальна дія у дієслів, ознака ознаки у прислівників); 2) єдністю граматичних категорій і словозміни, тобто єдністю морфологічних категорій (н-д, рід, число, відмінок у іменників; вид, спосіб, час у дієслів); 3) тотожністю синтаксичних властивостей слів (підмет і додаток у іменників, присудок у дієслів); 4) спільністю суфіксів, з допомогою яких утворено відповідні слова (н-д, -тель, -ець, -анин, -ик, -ник, -ист, -ізм, -ач, -ук у іменників; -н-ий, -ськ-ий, -аст-ий, -ов-ий у прикметників; -ну-ти, -ича-ти, -ува-ти у дієслів).

Основними факторами виділення частин мови є:

- лексичне значення;
- морфологічні особливості;
- синтаксична функція.

Окремі групи слів об'єднуються в частини мови лише на основі граматичних ознак, оскільки лексичне значення їм не властиве. Це прийменники, сполучники, частки.

Усі частини мови за значенням і функціями поділяються на:

- повнозначні (самостійні);
- неповнозначні (службові).

Існує два підходи до класифікації: 1) гомогенний: до уваги береться якась одна ознака; 2) гетерогенний: за всіма ознаками.

Повнозначні частини мови характеризуються такими ознаками:

- 1) усі вони виконують номінативну (називну) функцію;
- 2) усі вони є носіями лексичного значення;
- 3) характеризуються певним набором морфологічних ознак;
- 4) усі виконують певну синтаксичну роль.

Повнозначні – іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, дієслова.

Неповнозначні (службові) частини мови:

1) позбавлені лексичного значення; (хоча такий погляд застарів, і сучасні граматисти вважають, що й службові слова мають лексичне значення. Слів без лексичного значення не буває. Слово – це єдність лексичного і граматичного значення.

2) виступають лише граматичними значеннями мови (прийменники, сполучники, частки);

3) не виконують функції будь-яких членів речення.

Окремо від повнозначних і неповнозначних слів стоять вигуки, які займають у системі частин мови особливе місце, не належачи ні до повнозначних, ні до неповнозначних слів, з властивими їм особливостями:

1) не виконують номінативної функції;

2) не є членами речення;

3) не мають системи словозміни;

4) не мають граматичного значення.

5. Історія вчення про частини мови, принципи їх виділення.

Історія вчення про частини мови займає значний період. Іще в перших граматиках старослов'янської мови (М.Смотрицького, Л.Зизанія) поділяв частини мови на

повнозначні (ім'я, прикметник, числівник, дієслова); 10 частин мови

службові (займенник, дієприкметник, прислівник, прийменник, сполучник, вигук).

У сучасному мовознавстві широкого визнання здобула теорія частин мови Віктора Виноградова, який включив у систему частин мови і докладно схарактеризував такі розряди слів, як *категорії стану* та *модальні слова*, надавши їм статусу самостійних частин мови. На його думку, не всі слова є частинами мови. За межами частин мови знаходяться модальні слова, частки мови (частки, прийменники, сполучники, зв'язки) і вигуки. Отже, за функціями він усі слова поділив на 4 основних категорії:

1) частини мови (іменник, прикметник, числівник, залишки займенників, прислівник, дієслово, категорія стану); виконують номінативну функцію, є або можуть бути членами речення.

2) частки мови (прийменники, сполучники, власне частки і зв'язки);

3) модальні слова (виражають відношення мовця до змісту повідомлюваного);

4) вигуки, що знаходяться за межами частин мови.

Порядкові числівники, за ним, - це прикметники із значенням ознаки. До займенників він відносить як залишкові явища лише особові займенники та зворотний займенник себе. Як нову частину мови виділив категорію стану, яка сформувалась на основі деяких іменників, прикметників, дієслів, прислівників.

Ця класифікація поділу слів на частини мови в сучасному мовознавстві стала традиційною, проте найбільше дискусій викликає на сучасному етапі виділення в окрему частину мови – *категорію стану* та в самостійний граматичний розряд – *модальних слів*.

Неоднозначним є погляд на дієслівні зв'язки. У сучасному українському мовознавстві питання класифікації частин мови знайшло широке висвітлення у працях Іллі Корнійовича Кучеренка.

У його системі налічується 7 частин мови – іменник, прикметник, числівник, дієслово, прислівник, частки, сполучники.

Займенники розподіляються між іменниками, прикметниками, числівниками. Вигуки поєднуються із частками, а прийменники разом з прислівниками.

Проблемам визначення статусу частин мови присвячене монографічне дослідження сучасного українського мовознавця Івана Романовича Вихованця “Частини мови в семантико-граматичному аспекті” (1988).

Він виділяє 4 частини мови іменник, дієслово (центральної), прикметник, прислівник (периферійні) і підкреслює нечастиномовний характер службових слів (синтаксично-семантичні морфеми) та числівників і вигуків.

У „Теоретичній морфології української мови” (К., 2004) виділено п'ять частин мови: *іменник* і *дієслово* як центральні частини мови, *прикметник*, *числівник* та *прислівник* як периферійні частини мови. До частин мови прилягають слова-морфеми (*прийменники*, *сполучники*, *частки*, *зв'язки*) і слова-речення (*вигук*, *звуконаслідувальні слова* і т.д.).

Таким чином, в теорії частин мови є низка дискусійних питань: 1) питання про кількість частин мови; 2) питання про ієрахічну систему частин мови (послідовність за значущістю): іменники, прикметники, числівники, займенники, дієслова, прислівники, категорія стану; чи іменники, прикметники, числівники, займенники, прислівники, категорія стану, дієслово; чи іменник ... дієслово; 3) питання про віднесеність тих чи інших слів до тієї чи іншої частини мови (порядкові числівники, займенники, дієприкметники).

6. Процеси граматичної транспозиції в системі частин мови.

Словоформи різних частин мови, функціонуючи в реченнях, можуть переходити до іншої/інших частин мови, що називається **транспозицією словоформ**, наприклад: *Брат часто креслив схеми* **Креслити** *схеми — важка робота. Креслення* *схем — важка робота. Креслення* *лежало на столі.*

Залежно від змін частиномовних характеристик словоформ розглядаються три ступені транспозиції: **синтаксичний**, **морфологічний** і **семантичний**.

Синтаксичний ступінь транспозиції є **найбільш частим** і полягає у виконанні словоформою синтаксичної функції, характерної для іншої частини мови. Наприклад: *Ключі (які?) з міді* *часто ламаються*. Іменникова словоформа з *міді* виконує роль означення і вважається синтаксичним

прикметником. *Прохання брата (яке?) допомогти* не давало йому спокою. Словоформа дієслова **допомогти** виконує роль означення і виступає також синтаксичним прикметником. Наприклад: *Діти прибігли (з якою метою?) подивитися на знахідку*. Дієслівна словоформа **подивитися** є обставиною в реченні, отже, це **синтаксичний прислівник**. Наприклад: **Обманювати** — соромно. Словоформа **обманювати** виконує роль підмета і є синтаксичним іменником.

У процесі синтаксичної транспозиції морфологічні значення словоформ не змінюються, змінюється лише характер називання реалії та синтаксична функція.

Морфологічний ступінь транспозиції словоформ пов'язаний із транспозиційними типами словотвору, за якими утворюються пари дериватів з аналогічним словотвірним значенням, зокрема 'ознака' - 'опредметнена ознака' (*синій* → *синь*, *жити* → *життя*, *добрий* → *доброта*, *читати* → *читання*, *досліджувати* → *дослідження* та ін.). Утворені в такий спосіб спільнокореневі слова з їхніми словоформами належать до різних частин мови, але в них не змінюється характер називання реалії, а деякі з них (віддієслівні деривати) можуть виконувати ті самі синтаксичні функції (порівняйте: *Креслити схеми* — *відповідальна робота*. **Креслення** схем — *відповідальна робота*. Інфінітив **креслити** виражає процесуальну ознаку предмета; **креслення** — предметну процесуальну ознаку). Синтаксичний іменник **креслити** і морфологічний іменник **креслення** у наведеному прикладі виконують одну й ту саму роль — підмета.

Семантичний ступінь транспозиції спирається на нетранспозиційні словотвірні типи, за якими утворюються похідні тієї самої або іншої частини мови, але головне, що вони називають різні порівняно з твірним словом реалії. Порівняйте: *село* (предметність) **сільський** (відносна ознака предмета); *дитина* (особа) — **дитино** (абстрактне поняття). Незважаючи на свою спільнокореневість ці слова у реченні функціонують як словоформи різних лексем, що називають різні реалії; синтаксичне й морфологічне оформлення цих словоформ різне. Порівняйте: *Брат часто креслив схеми*. **Креслення** лежало на столі. Дієслівна словоформа **креслив** називає процесуальну ознаку предмета, виконує роль присудка, має морфологічні ознаки і парадигми, властиві дієслову. Іменникова словоформа **креслення** називає предмет, виконує роль підмета, має морфологічні ознаки і парадигму іменника.

Транспозиція є суто функціональним явищем, яке, зокрема, засвідчує відносний характер частиномовних класифікацій словоформ, а саме можливість словоформ у процесі функціонування переходити з однієї частини мови до іншої.

Субстантивация полягає в переході слів (словоформ) з інших частин мови в іменники (до класу зайшов *черговий*, *старі* відпочивали, *благовірний*, багато *безробітних*, наше майбутнє, *учений*, *поранений*, *пережите*, *домашні*, *шампанське*, *уповноважений*), у терміносистемах: *кропивові*, *красолеви*,

твердокрилі, дотична, крива, пряма, відоме, шукане. Найчастіше субстантивуються слова іменних частин мови та дієприкметники: *кошовий* (отаман), *наші* прийшли, *один* із сошкою, *семеро* з лошкою,, віруючий, повсталі, печене й варене; рідше прислівників: одержати „відмінно”; службових слів та вигуків: зважити всі *за* і *проти*, все було б добре, якби не одне *але,охи та ахи*,голосне „*ура*”. ; **адвербіалізації** – полягає в переході в прислівник або вживанні у прислівниковій функції інших частин мови (приїхав *весною*, прийняв *на віру*, *горою* хвилю підійма, зимою, бігом, гомоном, боком, галопом, смерком, вранці, спочатку, звечора; **ад’єктивації** – полягає в переході слів з інших частин мови в прикметник. Найбільше охоплює дієприкметники, значно менше займенники й числівники: *підкреслена* увага, *квашена* капуста, *мурований* дім, *озброєний* загін, *підтоптаний* парубок, співати *другі* партії. Найчастіше ад’єктивуються пасивні дієприкметники на –ний (-ений), -тий. Ад’єктивовані активні дієприкметники на –чий і –лий виступають здебільшого в термінах: *спляче* очко; неозначені займенники *будь-який, який-небудь, якийсь*: Подаруй мені картину не *якусь* там, а гарну; Хочу жити не в *будь-якому* місті, а в приморському; фразеологізми *нічого собі, так собі*: Спортсмен він *так собі* (*посередній*); Людина він *нічого собі*(добра), числівник *один*:У нас одна мета (спільна); **прономіналізації** – полягає в переході слів з інших іменних частин мови до класу займенників. Повна П. для укр. мови мало характерна. Крім кількох слів, тепер уже ненормативних: *другий – інший, любій, любісінський – будь-який*. Дай же сказати *чоловікові* (йому), не *пебивай*, Нагодуй ось *людей* (їх), в кіно був *один* (сам), *один* чоловік розповідав (*якийсь*), цілий день (весь0, певна кількість (*якась*), дайте *другу* тему (*іншу*); **нумералізації** – полягає в переході окремих прислівників та іменників у числівники. У сучасній укр. мові немає спеціальної групи числівників із значенням неозначеної кількості. Для позначення загальних кількісних понять вживають слова інших лексико-граматичних класів. Це прислівники *мало, багато, немало, чимало, небагато* та іменники *безліч, купа, тьма, маса, сила, хмара, море, океан* (багато роботи, море народу, океан сліз, купа грошей; **вербалізації** – полягає в переході слів з інших частин мови до класу дієслів. Для сучасної укр. мови В. не характерна, але деякі слова дитячої лексики набувають значення інфінітива (вигуки: Уже час *люлі* (спати) або зберігають його в разі формальних видозмін слова (гулі – гуляти, каки). Певним аналогом В. як явища морфолог. Рівня є синтаксичне вживання слів деяких незмінних частин мови у функції дієслова присудка – вигуків, звуконаслідувальних слів, часток, які в контексті сприймаються у значенні певного способу (дійсного, наказового), часу, виду: Тричі *тьху* на твою землю (Коц.), А зараз *тсс* (Головка), *Но* помалу! (на коней), Собака *гав* і в буду; **препозиціоналізації** – перехід слів інших частин мови в прийменник. Препозиціоналізуються: прислівники із значенням місця (*назустріч, довкола, всередині, обіч, поруч, праворуч, ліворуч, осторонь, попереду*), із значенням якості (просто, неподалік, уздовж): Назустріч дув вітер – Іду назустріч вітрові, Навколо було зелено – Навколо будинку було зелено; іменники

(коло, круг, край, шляхом переговорів, До краю ще далеко - край дороги росте тополя, Накреслити коло – коло ставка зібралось чимало людей); **партикуляції** – перехід слів інших частин мови в частку. Партикулюються займенники *що, який, скільки, собі*: Що, любі дітки, чи сподобалася казка? Ну що, здавалося б, слова? Який чудовий день! Скільки тут квітів! Полюбила собі хлопця!; прислівники *вже, там, просто, рівно*: Ми вже звільнилися – Дуже вже ти перетрудився; Там під горою тече річка – Чим там хвалитися, коли справу ще не завершено; Це все робиться просто – Це просто припущення, а не твердження; Рівно в'ється струмок – Потяг відходить рівно о шостій; сполучники *і, й*: Ти й тепер заперечуєш?! Ліс і взимку чудовий! **Кон'юнкціоналізації** – перехід слів інших частин мови в сполучники шляхом набуття синтаксичних властивостей і категоріального значення сполучника. Кон'юнкціоналізуються прислівники часові (*поки, доки, коли, скоро*), просторові (*де, куди, звідки*), способу дії (*як, так*), причини (*тому*): Коли ж і де провіток я побачу (Граб.) – Вже була ніч, коли вони підходили до вітряків; займенники *що, чим*: Чи знаєш ти, що лежить на столі? – Чи знаєш ти, що я їду до Києва? Чим ти здивуєш мене? – Чим далі в ліс, тим більше дров; **інтер'єктивності** – полягає в переході у вигуків слів з різних частин мови. Інтер'єктивуються іменники *господи, горе, лихо жах, матінко, нене, боже, леле*: Господи! Леле! Який світ широкий; Ждали. Господи, як ждали. Боже, що ти собі думаєш; дієслова *даруй, пробач, прощай, прошу, диви, подумаєш, буде, бувайте. давай, давайте*: Прощай! Друга не забудь; Прощавайте! Ждіте волі!; займенники *себе, ей* (вказівний); словосполучення *спасибі, добридень, добраніч, будь ласка, куди там, їй-бо, їй-богу, їй-право!* У результаті I. поповнюється лексичний склад похідних вигуків: емоційних (*горе! Лихо! Жах!*), спонукальних (*гляди! Диви! Пробачте! Рятуйте!*), етикетних (*даруй! Добридень! Пробачте! Будь ласка! На добраніч! Прошу! Спасибі!*).

Такий перехід супроводжується зміною синтаксичної ролі і морфологічної сутності слів. Так, наприклад, субстантивовані прикметники виступають у невластивій для них функції підмета або додатка, втрачають здатність змінюватися за родами або числами: В *операційній* панувала тиша. *Черговий* не підготував клас до уроку.

Внаслідок переходу в іншу частину мови слова можуть втрачати здатність змінюватись: *Горами* хвилю підійма.

Явища переходу слів з однієї частини мови в іншу здійснюється поступово, протягом тривалого періоду, тому не завжди може бути помітне мовцями, якщо процес не завершився остаточно.